I. Vrouwen in mannenkleren

'Terwijl ik mij te Amsterdam had opgehouden, had ik bij geval kennis gekregen aan een Willempje Gerrits van Emden, welke voor dezen in mansgewaad in de slag van Funen in Denemarken was geweest, waar zij zich zo dapper had gedragen, volgens de getuigenis van luiden, die met haar dezelfde slag hadden bijgewoond, dat zij anderen tot een voorbeeld had gestrekt. Deze dochter geneerde zich tegenwoordig met uit schoonmaken te gaan, en als zij daar geen werk af had, met spinnen, doch tegen haar hart, want zij had mij menigmalen betuigd, dat zij een vurige lust tot de oorlog had, en dat zij maar een gunstige gelegenheid verwachtte, om zich aan dat bloedige ambacht weer over te geven. Dewijl mij nu dacht dat ik geen beter metgezel verkiezen konde, ging ik naar haar huis, alwaar ik haar aan het spinnewiel vond zitten. Wat droes, zeide ik, zit gij hier en spint, de trommel wordt vast geroerd: smijt het wiel op het vuur, en ga weer dienst nemen. Ondertussen, terwijl ik deze redenen met haar voerde, een klein bijltje, 'tgeen tot het hakken van turf gebruikt werd, hebbende zien staan, ontleedde ik de "huis-duivel" daar zodanig mee, dat hij in geen staat was om ooit van iemand gebruikt te kunnen worden. Wat zal dat nu wezen, zei Willempje, gij hakt daar het wiel in stukken, en ondertussen heb ik geen geld om manskledere te kopen, zonder dewelke gij wel weet dat ik niet aangenomen kan worden. Dat is kleine zwarigheid, zeide ik, ik heb nog wel zo veel om een oud pak te kopen en als wij dat hebben zullen wij deze vrouwenplunje weer verkopen waarvoor wij lichtelijk zo veel zullen krijgen, dat er nog een oud pakje voor u af zal kunnen vallen, en daarmee zijn we vooreerst klaar. Als wij geld ontvangen hebben, zal men eens zien hoe men 't stelt. Deze voorslag werd van Willempje zo goed gevonden, dat wij terstond naar de Noordermarkt stapten, waar wij in 't kort terecht raakten, want het scheelde ons niet veel, of de plunjes wat gescheurd en gelapt waren, als wij er slechts mannen in geleken. Wij kochten ook vervolgens voor een rok van Willempje, ieder een Engelse muts, en malkander 't haar tot een weinigje onder de oren afgekort hebbende, vervoegden wij ons naar het Prinsenhof'[1]

Dit citaat is afkomstig uit *De Kloekmoedige Land en Zee Heldin,* de autobiografie van ene Hendrik van de Berg, waarin verhaald wordt van zijn avonturen, eerst als soldaat en later als matroos in de jaren zestig en zeventig van de zeventiende eeuw. De auteur van het boek blijft anoniem en welke naam Hendrik als vrouw droeg wordt ons niet verteld. We weten niet of Hendrik een historisch figuur was; Willempje Gerrits was dat in ieder geval wel. De namen en oorlogsgebeurtenissen in het verhaal kloppen tot in detail en de beschrijvingen van het soldaten- en zeemansbestaan klinken zeer levensecht. *De Kloekmoedige Land en Zee Heldin* kan een authentieke autobiografie zijn, maar het zou ook een roman kunnen zijn die doorspekt is met historische gegevens, geschreven door een auteur die de wereld die hij beschreef goed kende. Hoe het ook zij, het verhaal geeft ons enkele van de meest kleurrijke en gedetailleerde beschrijvingen van vrouwen die verkozen als man te leven. Zo beschrijft het bovenstaande fragment het moment waarop de heldin besluit van sekse te veranderen, een scène die haar hoogtepunt vindt in de vernietiging van het symbool bij uitstek van de positie en de arbeid van vrouwen, de 'huis-duivel' ofte wel het spinnewiel, waarna de twee vrouwen het mannelijke equivalent hiervan, de soldatenplunje, aantrekken.

Wij willen in dit hoofdstuk de levens reconstrueren van de vrouwen die zich als man verkleedden: waar kwamen ze vandaan, wat was hun achtergrond, wat voor beroep kozen ze, hoe zagen ze eruit, slaagden ze in hun opzet, werden ze ontmaskerd, en zo ja, hoe? Het gaat hier inderdaad om een reconstructie. In veel gevallen, vooral wanneer de vrouwen op zee ontdekt werden, weten we niet veel meer dan een naam, geboorteplaats en het beroep als man. Natuurlijk is de informatie niet evenwichtig gespreid over alle gevallen; in het ene geval weten we veel over de herkomst, in een ander zijn we op de hoogte van details over het leven als man of over de ontmaskering. Maar alle informatie samen biedt voldoende stof voor wat een collectieve biografie van de vrouwen die als man leefden, kan worden genoemd.

TRADITIONELE VORMEN VAN TRAVESTIE

In vroeg-modern Europa waren er verschillende gelegenheden waarbij het gebruikelijk en soms zelfs geaccepteerd was dat vrouwen zich

voor korte tijd als man verkleedden. De belangrijkste voorbeelden hiervan zijn travestie tijdens carnaval, bij relletjes, op reis of op de vlucht. Sommige vermommingen waren gemakkelijk te doorzien en soms was dat zelfs de bedoeling. 'De omgekeerde wereld' was een beeld dat sterk leefde in het pre-industriële Europa, en de algemene verspreiding van dat beeld en de traditionele vormen van kortdurende verkleding moeten het idee van langdurige verkleding beter voorstelbaar hebben gemaakt.[2] Het een kon trouwens leiden tot het ander. We kennen verschillende voorbeelden waar het carnaval de aanzet was tot een meer permanente travestie, of waar tijdelijke travestie die aangenomen was om een reis of vlucht te vergemakkelijken, het begin was van een leven in mannenkleren.

Zo werd in 1659 in Amsterdam een vrouw in mannenkleren gearresteerd, die met haar travestie was begonnen in de tweede helft van februari, daar dit volgens haar gemakkelijk kon doorgaan voor een van de activiteiten rond vastenavond. Ook in de literatuur komen we het thema tegen dat een vrouw ten tijde van carnaval besluit tot permanente travestie, zoals in de achttiende-eeuwse roman *De vrouwelyke lakei.*[3] Travestie – en natuurlijk verkleedpartijen in het algemeen – was van oudsher een onderdeel van het carnaval. De viering ervan was als 'paapse superstitie' in de Republiek verboden, maar het duurde lang voordat het daadwerkelijk was uitgebannen en sporen ervan doken steeds weer op. Maskerades waren ook los van het carnaval populair. 'I love a masquerade, because a female can never enjoy the same liberty anywhere else,' schreef een Engelse vrouw. In de achttiende eeuw vond men die maskeradefeesten gevaarlijk aangezien zij tot een seksuele chaos konden leiden.[4]

Ook demonstraties en relletjes waren verbonden met een traditie van travestie. De grens tussen feesten en relletjes kon trouwens gemakkelijk vervagen. Tijdens het huwelijksfeest van een Amsterdamse visvrouw in 1784 speelde een deelneemster met een herenpruik getooid voor man. Dit feest liep vervolgens op straat uit op een politieke demonstratie in de vorm van een steunbetuiging aan de prins van Oranje.[5] En bij een orangistische demonstratie in Den Haag in 1747 was er een vrouw 'in amazonengewaad met een grenadiersmuts van oranje papier op het hoofd' onder de demonstranten.[6] Ook een van de leiders van een groot orangistisch oproer in Gorinchem in 1787, waarbij verschillende huizen geplunderd werden, was een als man verklede vrouw.[7] In Engeland ging een vrouw die deel-

nam aan een groot oproer in Londen in 1780 de rest van haar leven gekleed in mannenkleren omdat ze bang was achteraf gearresteerd te worden. Haar ware identiteit kwam in 1793 aan het licht, nadat ze ziek was geworden.[8]

Het op zijn kop zetten van de normale wereld en daarmee van de natuurlijke orde had in het pre-industriële Europa een symbolische betekenis met sterke zeggingskracht. Als protest, maar zeker ook als amusement kwam het voor in alle lagen van de bevolking. In het midden van de zeventiende eeuw schuimde de dochter van de deftige griffier van de Staten-Generaal, Cornelis Musch, af en toe in mannenkleren met een groepje jongemannen langs de straten van Den Haag.[9] In 1694 werden zowel de verhouding tussen man en vrouw als de sociale hiërarchie ondersteboven gegooid. Dit gebeurde als uiting van protest van de vrouw van een Delftse regent. Haar man had haar verboden naar de kermis in Delfshaven te gaan, maar zodra hij sliep, wisselde zij van kleren met een van haar dienstmeiden. Een andere meid moest het kostuum van de regent aantrekken. Zo trokken ze naar Delfshaven en vierden feest tot vroeg in de ochtend.[10]

Ook waren er vrouwen die zich om redenen van erotische prikkeling in mannenkleren staken. Zo was er een Amsterdams hoertje dat haar klanten ontving gekleed als een 'persiaen', dat wil zeggen zoals de Armeense christenen, een oosterse bevolkingsgroep in Amsterdam, gekleed gingen.[11] Als jongens verklede prostitutées worden ook vermeld in het dagboek van Constantijn Huygens Jr.[12] In dezelfde categorie passen de man en vrouw die gekleed in elkaars kleren een Amsterdams bordeel bezochten.[13] Dergelijke scènes waren ook geliefd in de literatuur en op het toneel. In de populaire klucht *Lichte Wigger* uit 1617 gaat een man stappen 'met een hoer in manskleren'.[14]

Er zijn veel voorbeelden van vrouwen die zich gedurende een reis als man verkleedden. Dit werd gezien als een veiligheidsmaatregel, vooral op langere tochten, want een vrouw alleen op reis was blootgesteld aan aanzienlijke gevaren in een tijd waarin struikrovers nog overal in Europa de wegen onveilig maakten. Mannendracht was op reis ook praktischer dan lange rokken. Maria Anna Steinhaus, een courtisane die een kamerheer van de prins van Oranje wist te verleiden tot een huwelijk, droeg op reis en zelfs bij de jacht meestal mannenkleren; dit werd blijkbaar geaccepteerd. Toen haar echtgenoot failliet ging, bleek haar mannenvermomming een handige

methode om te ontsnappen aan de crediteuren.[15] Steinhaus, van geboorte een Duitse, was voor haar huwelijk als danseres verbonden geweest aan de Italiaanse komedie in Parijs. Haar vroegere beroep en haar voorkeur voor travestie staan zeker niet los van elkaar. Mannenrollen voor vrouwen waren in heel Europa zeer geliefd in de toneelstukken en opera's en ook in het straattheater.[16] Verschillende toneelspeelsters prefereerden ook in het gewone leven mannenkleren. Een Nederlands voorbeeld is de achttiende-eeuwse actrice Mietje de Bruin, die gespecialiseerd was in mannenrollen en vaak ook buiten het theater mannenkledij droeg, vooral wanneer ze 's avonds uitging.[17]

VROUWEN DIE ALS MAN LEEFDEN

Behalve vrouwen die zich kortstondig en incidenteel in mannenkleren staken, waren er ook die voor langere tijd in alle uiterlijke aspecten als man hebben geleefd of die van plan waren dat te doen, ook al werden ze snel als vrouw ontmaskerd. Het zijn deze vrouwen over wie we systematisch gegevens hebben verzameld. Uiteindelijk kwamen we tot een totaal van honderdtwintig Nederlandse gevallen. Daarbij moet worden aangetekend dat het niet altijd even eenvoudig was tijdelijke en permanente of permanent bedoelde travestie van elkaar te onderscheiden, en sommige beslissingen bleven arbitrair. De lijst van honderdtwintig vrouwen is als bijlage in dit boek opgenomen, te zamen met de bronnen waarin ze gevonden zijn.

Hoewel deze vrouwen verschilden in hun beweegredenen en ook in de duur van de verkleding, bleken hun achtergronden, de manier waarop ze zich tot man transformeerden en de manier waarop hun mannelijke carrière beëindigd werd, vele overeenkomsten te vertonen. Daarbij is het opvallend dat dit alles tamelijk regelmatig in de tijd verdeeld is. Oorlogsjaren vormen hierop een uitzondering, want daarin vinden we altijd meer vrouwelijke soldaten en matrozen dan in andere jaren. Ook opvallend is dat het patroon niet noemenswaardig verandert in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw. Het verschijnsel wordt vrij plotseling zichtbaar aan het eind van de zestiende eeuw. In de grootste stad van Holland, Amsterdam, werd slechts één geval gevonden dat uit die eeuw dateerde. Dit is geen vertekening door gebrekkig bronnenmateriaal, want de rech-

terlijke archieven van de stad zijn voor de zestiende eeuw goed bewaard gebleven en de strafrechtelijke vonnissen zijn in hun totaliteit onderzocht. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw leverde Amsterdam vele van onze vrouwen, terwijl de rechterlijke archieven voor die periode niet volledig zijn doorgenomen. In de enige stad waarvan we de complete reeks van vonnissen hebben onderzocht, namelijk Leiden van 1533 tot 1811, werd de eerste veroordeelde wegens verkleding als man in 1606 aangetroffen. Terwijl het verschijnsel dus in de zestiende eeuw uit de lucht lijkt te zijn komen vallen, verdween het in de negentiende eeuw bijna even abrupt. Dit geldt althans voor Nederland, want ten minste in Engeland en de Verenigde Staten heeft de traditie een langer leven gehad.[18]

Van de meeste vrouwen weten we hoe ze als man de kost verdienden, en in ongeveer de helft van de gevallen kennen we hun leeftijd en geboorteplaats. Alle overige informatie, hoe uitgebreid die soms ook is, is gebaseerd op betrekkelijk kleine aantallen. We zouden graag van meer vrouwen hun beweegredenen weten, hun gevoelens tijdens de travestieperiode, en informatie hebben over hun jeugdjaren en achtergrond. Daartegenover staat dat de gegevens die we hebben een zodanig samenhangend beeld vormen dat het verantwoord is daar enkele algemene conclusies uit te trekken.

DE BEROEPEN ALS MAN

Van vierennegentig vrouwen weten we hoe ze als man hun brood verdienden. Van hen hebben negentig in het leger of op de vloot gediend, soms na eerst in andere mannenberoepen aan de wal te hebben gewerkt. Meer dan de helft van alle vrouwen op onze lijst oefende haar beroep als man op zee uit, hetzij als matroos, hetzij als zeesoldaat in dienst van de VOC of de Westindische Compagnie (WIC). Zij werkten daar waar de kans op ontdekking het grootst was. Op een schip was de privacy immers minimaal en leefde men langere tijd met een vaste groep van ongeveer honderdvijfig tot vierhonderd mensen dicht opeen in het vooronder. Het overwicht aan zeevarenden in onze gegevens is dus mogelijkerwijs te danken aan het feit dat men op zee relatief snel ontdekt werd, terwijl vluchten na ontdekking onmogelijk was. Toch moet deze kennelijke voorkeur voor de zee met de werkelijkheid stroken, al was het alleen maar omdat er

voor jonge ongeschoolde mannen uit de onderste lagen van de bevolking weinig andere beroepsmogelijkheden waren.

De vrouwen in het landleger zijn waarschijnlijk ondervertegenwoordigd. Het was in het leger gemakkelijker de travestie vol te houden dan op zee, zoals bewezen wordt door het feit dat tweederde van de ons bekende landsoldates een lange staat van dienst had. Van de vrouwen op de schepen hield maar een enkeling het jarenlang vol.

Een gewoon beroep aan wal bood natuurlijk de meeste gelegenheid tot het verbergen van de vrouwelijke identiteit. We kennen een paar vrouwen die werkten als handwerksgezel, zijdewinder, pijpenmaker, stalknecht of dienstknecht. Het is opvallend dat hun travestie vaak pas werd ontdekt na hun dood bij lijkschouwing. Typerend is ook de carrière van Trijntje Sijmons die als schoenmaker en steenhouwer onontdekt bleef, maar ten slotte als soldaat sneuvelde, waarna haar ware sekse aan het licht kwam. Een aanzienlijk aantal echter van de vrouwen die in burgervermomming gingen, had geen vast beroep. Zij leefden aan de zelfkant van de maatschappij, bedelend, stelend, liegend en bedriegend. Hun travestie werd meestal ontdekt wanneer ze gesnapt werden bij hun criminele activiteiten.

AFKOMST EN JEUGD

Het is opvallend en veelbetekenend dat zoveel van onze vrouwen buiten de Republiek waren geboren. Van de helft van de vrouwen is de geboorteplaats bekend, en van hen kwam een derde van over de grenzen. De meeste buitenlandse vrouwen waren afkomstig uit Duitse havensteden als Hamburg en Emden en uit Westfalen. Dit is een weerspiegeling van het algemene immigratiepatroon. De relatieve welvaart van de Noordelijke Nederlanden, vooral van de steden in de provincie Holland, lokte veel buitenlanders naar de Noordzeekusten. Vóór 1650 kwamen de meeste immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden, daarna uit Duitsland en Scandinavië. De mannelijke immigranten kwamen vooral terecht bij de vloot, in het leger of in de slechtst betaalde baantjes aan wal. Ook veel vrouwen trokken zelfstandig naar Holland, meestal met de bedoeling te gaan werken als dienstmeid, maar menigeen kwam terecht in de textielnijverheid of in andere pover betaalde arbeid voor vrouwen uit de lagere klassen. In elke willekeurige groep Hollandse vrouwen uit de

lagere klassen kunnen we een flink aantal buitenlandse vrouwen verwachten, maar bij de vrouwen in travestie is het aantal niet-Nederlandsen buiten verhouding groot. Dit maakt aannemelijk dat het feit dat de vrouw ver van huis was, dikwijls een rol heeft gespeeld bij de beslissing om als man te gaan leven.[19]

Voor zover we hebben kunnen nagaan, kwamen bijna al onze verklede vrouwen uit de lagere klassen. Het aantal gevallen waarbij we de familieachtergrond konden achterhalen was betrekkelijk klein, maar deze verhalen vertonen opvallende overeenkomsten. De meeste vrouwen waren wees of halfwees en verschillende hadden in hun jeugd moeilijkheden met de familie gehad. Eén meisje, Francina Gunningh Sloet was een buitenechtelijk kind dat tot haar zevende jaar door haar grootmoeder was opgevoed.[20]

Maria van Antwerpen was de dochter van een brandewijnstoker in Breda. Haar vader, die een groot gezin te onderhouden had, verviel tot armoede en moest ten slotte zijn brood verdienen als havenarbeider. Maria verloor haar moeder op haar elfde jaar en haar vader toen ze twaalf was. Daarvóór al was ze opgenomen door een tante bij wie ze heel ongelukkig was. Veertig jaar later klaagde ze nog met bitterheid dat ze door haar tante was mishandeld, bij wie ze 'geen hondeleven had, veel min een kinds leven'. Zodra het kon zocht ze een betrekking als dienstmeid, maar toen ze ontslagen werd, durfde ze niet te vertrouwen op hulp van haar familie en ze besloot soldaat te worden.

Een dergelijke achtergrond vinden we een eeuw eerder bij Maritgen Jans. Haar vader, een geweermaker, overleed jong en haar moeder, een vroedvrouw, hertrouwde met een schoolmeester. Kort daarna stierf ook haar moeder en Maritgen trok in bij een getrouwde zuster. Zelf was ze al heel jong verloofd, maar tot een huwelijk kwam het niet. Vijftien jaar oud vluchtte ze naar Amsterdam om te proberen daar een beter bestaan op te bouwen. Net als Maria van Antwerpen vertelde zij de rechtbank dat ze besloten had om zich als man te verkleden toen ze in armoede dreigde te vervallen, omdat ze niet naar haar familie durfde terug te gaan.

Barbara Adriaens verklaarde tegenover de Amsterdamse rechtbank dat ze door haar familie op haar dertiende jaar in het spinhuis was gezet omdat ze 'drie dagen achter elkaar in enige gezelschappen met anderen gedronken hadde'. Twee jaar bleef ze in het spinhuis. Ze vertelde het hof verder nog dat haar broer haar bij een ruzie over geld met een tang ernstig aan het hoofd had verwond. Anna Jans,

dochter van een loods op Texel, zei dat ze na een ruzie met haar stiefmoeder besloten had om zich als man te verkleden.

Twee vrouwen vertelden bij hun verhoor dat ze waren geboren in het Duitse Oldenburg omstreeks het midden van de achttiende eeuw. Margareta Reymers, een boerendochter, liep van huis weg en trok naar Nederland omdat ze thuis zo slecht behandeld werd. Marytje van den Hove was de dochter van een soldaat. Ze was vier of vijf jaar oud toen haar moeder stierf. Ze moest toen haar kostje bij elkaar bedelen op het platteland, waarbij ze meestal jongenskleren droeg, die ze van haar broer gekregen had. Al heel vroeg in haar loopbaan als zwerver kwam ze naar Nederland.

Ook andere buitenlandse gevallen vertonen meer dan eens dit beeld. Zo was een Finse vrouw die eind zeventiende eeuw jaren in Franse, Engelse en Deense krijgsdienst doorbracht, van huis weggelopen omdat ze door haar familie slecht behandeld was.[21]

De meeste van dergelijke verhalen werden door de vrouwen verteld toen ze voor de rechtbank moesten verschijnen. Tot op zekere hoogte kunnen ze beschouwd worden als pogingen om hun travestie te rechtvaardigen. Maar zelfs als ze overdreven zijn, dan nog wijzen deze verhalen erop dat velen wees of halfwees waren en vaak met conflicten het ouderlijk huis verlaten hadden, iets wat zeker een rol gespeeld zal hebben bij hun keuze voor een zo ongewone levensstijl. Aan de andere kant was een dergelijke achtergrond in die tijd allerminst exceptioneel. De algemene tendens om laat te trouwen en het feit dat de gemiddelde levensverwachting in pre-industrieel Europa laag was, leidden ertoe dat veel kinderen vroeg een of beide ouders verloren. De achtergebleven vader hertrouwde bij voorkeur snel, want de taakverdeling in het huishouden was sterk geslachtsgebonden. De boze stiefmoeder uit de volkssprookjes was voor veel kinderen in de pre-industriële tijd een harde realiteit. De dochters trouwden doorgaans pas wanneer ze midden twintig waren, vaak lang nadat ze het ouderlijk huis verlaten hadden om zelf de kost te gaan verdienen. Velen van hen emigreerden naar een andere streek of een andere stad, waar ze alle kans liepen op een kwade dag in een wanhopige situatie terecht te komen, alleen, zonder geld, zonder vrienden, ontworteld en ver van huis.

Kinderen uit het gewone volk werden al vroeg ingeschakeld in het arbeidsproces, zodat de meeste vrouwen al een arbeidsleven achter de rug hadden voordat ze hun geluk beproefden als man. Ze hadden beroepen uitgeoefend als dienstmeid, naaister, twijnster, lakennop-

ster, breister en straatventster. Al dit vrouwenwerk werd gekarakteriseerd door lage scholing, weinig perspectief en een slechte betaling. In dit opzicht onderscheidden ze zich niet van hun vrouwelijke tijdgenoten.

Het zal niet verbazen dat de vrouwen die zich in mannenkleren staken, bijna altijd ongetrouwd of feitelijk alleenstaand waren. Bij de vrouwen van wie we weten dat ze getrouwd waren, had de travestie juist te maken met de gehuwde staat. Zij trokken mannenkleren aan om bij de echtgenoot te kunnen blijven, ofwel om hem juist te kunnen verlaten. We zullen hier in het volgende hoofdstuk op terugkomen.

DE ROLWISSELING

De meeste vrouwen waren tussen de zestien en vijfentwintig jaar oud op het moment dat ze besloten om van sekse te veranderen; dat wil zeggen dat hun leeftijd varieerde van de puberteit tot aan de leeftijd waarop een vrouw volgens de wet in Holland meerderjarig werd. Dit laatste was ook de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen.

Tijdens die tien jaren van hun adolescentie moesten vrouwen uit de lagere klassen meestal voor zichzelf zorgen, hun eigen kost verdienen en, als het even kon, een uitzet en een geldbedrag bij elkaar sparen. Dat de keuze op deze leeftijd werd gemaakt, is niet verwonderlijk. Het zijn de jaren waarin de vrouwen de huwbare leeftijd bereikten, jaren die een tussenstadium vormden dat geacht werd te eindigen in een huwelijk. Het huwelijk was dan de definitieve vastlegging van hun seksuele identiteit.

Het besluit om verder als man door het leven te gaan bracht veel praktische problemen met zich mee. Geheimhouding was een voorwaarde voor succes. De verkleding vond derhalve bij voorkeur niet plaats in een vertrouwde omgeving, waar men ondanks de vermomming toch het gevaar liep herkend te worden. Om de anonimiteit te waarborgen kon het wenselijk zijn naar een andere plaats te vertrekken. Barbara Adriaens, een dienstmeid uit Delft, verklaarde 'dat zij in Utrecht alstoen haar vrouwenklederen verkocht heeft ende in plaats van dien weder mannenkleeren gekocht heeft, dat zij haar tuiten [= vlechten] eerst afgesneden hadde ende haar haar voorts deed afsnijden in een dorp buiten Utrecht'. Maritgen Jans, die in

Amsterdam woonde, 'ging in de avond te Utrecht achter een kerk ende schoot aldaar het vrouwenkleed uit ende trok 's manshabijt aan, snijdende het haar af, zette een hoed op 't hoofd, pakkende haar klederen bijeen in een onbekende slaapstede haar latende noemen David Jans'.

Mensen uit het gewone volk bezaten in die tijd niet veel kleren, en de meeste onderdelen van hun garderobe waren tweedehands; koop en verkoop bij een uitdragerij waren dan ook heel gewoon. Echte armen hadden maar één stel kleren. Sommige vrouwen moesten eerst een deel van hun kleding verkopen voor ze mannenkleren konden aanschaffen. Men kon echter moeilijk bij een uitdragerij openlijk de vrouwenkleren uittrekken en ze ter plekke inwisselen voor mannenkleren. Maria van Spanjen loste dit probleem op door in het logement waar ze sliep van verschillende mannelijke gasten kledingstukken bijeen te stelen en in deze mannenplunje voor dag en dauw de benen te nemen. De overige gasten zochten 's morgens tevergeefs naar sokken, broek, hemden, ondergoed en een hoed.

Een aantal vrouwen had medeplichtigen die hen bijstonden bij hun verkleedpartij. Lena Wasmoet werd in Amsterdam geholpen door een vrouw die bij een jood mannenkleren kocht, waarna Lena 'dezelve heeft aangetrokken op een publiek secreet bij het Aalmoezeniershuis'. Soms werden twee verklede vrouwen aan boord van een schip ontdekt, waarbij het waarschijnlijk is dat het om een gezamenlijke onderneming ging. Wat dat betreft kan het fragment uit *De Kloekmoedige Land en Zee Heldin* aan het begin van dit hoofdstuk historisch juist zijn.

Deze medeplichtigen konden ook de aanstichters – en de belanghebbenden – van de travestie zijn. Het verslag van het verhoor voor de rechtbank van Vrouwtje Frans vermeldt dat 'een knecht, die naar Oost Indië varen zoude, bracht haar daartoe: deze heeft haar ook de kleren verschaft'. Deze knecht was mogelijkerwijs haar minnaar, of had de hoop dat te worden. Deze gang van zaken wordt althans vaak verhaald in volksliedjes.

Er waren zeker vrouwen en mannen die geld probeerden te verdienen door vrouwen voor het leger of de vloot te ronselen. Maria van der Gijsse werd door een vrouw dronken gevoerd waarna deze haar een dienstcontract als soldaat liet tekenen. Ook bij Anna Sophia Spiesen werd alles geregeld door een andere vrouw, die er zelfs voor zorgde dat een man zich bij de aanmonstering tijdelijk in Anna's plaats meldde. In 1644 had een sergeant bij het leger de

maskerade op touw gezet. Met medewerking van een soldaat had hij twee vrouwen ertoe overgehaald om tijdens inspectie van de troepen als soldaten aan te treden. Dergelijke praktijken schijnen vaker te zijn voorgekomen.

Na de verwisseling van sekse moest er natuurlijk ook een mannennaam worden aangenomen. Veel vrouwen kozen voor de mannelijke vorm van hun eigenlijke naam of ze kozen een nieuwe voornaam bij hun oude patroniem of achternaam: Jacoba Jacobs werd Jacob Jacobs, Barbara Adriaens werd Willem Adriaens, Annetje Barents noemde zich Klaas Barents, Maria van der Gijsse werd Claes van der Gijsse enzovoort. Andere vrouwen namen de naam van hun vader aan, zoals Trijntje Sijmons die zich Sijmon Poort liet noemen. Maria van Antwerpen vertelt in haar autobiografie dat ze welbewust haar vaders voornaam Jan koos. Frappant is Marytje van den Hove, die de voornaam aannam van haar grootvader van vaderskant, Alemondus. Het was in dit deel van Europa gebruikelijk dat een zoon op die manier vernoemd werd en Marytje verklaarde zichzelf aldus symbolisch de zoon van haar vader. Veelbetekenend was ook de naam die een andere Duitse vrouw koos: Hans Lose, waarbij haar achternaam in dezelfde betekenis moet worden gelezen als bij het 'meisje loos' uit het Nederlandse liedje.[22]

Op de leeftijd waarop de vrouwen zich tot man transformeerden, gemiddeld rond de twintig, moeten ze al een volwassen vrouwenlichaam hebben gehad. Nu kon er dank zij de mannenmode van de zeventiende en achttiende eeuw van wijde jakken en grote hoeden veel verhuld worden, maar dit zal niet alle problemen hebben opgelost. Vrouwen behielden natuurlijk steeds een gladde kin en een hogere stem, waardoor ze eerder op jongens zullen hebben geleken dan op mannen. Daar staat tegenover dat in die tijd de leeftijd waarop men aan het maatschappelijke leven ging deelnemen lager was dan tegenwoordig. Een veertienjarige jongen kon al dienst nemen op de vloot of in het leger. In het algemeen echter ziet een als man verklede vrouw er jonger uit dan ze werkelijk is. Dit ondervond Maritgen Jans die, hoewel zestien jaar oud, te jong werd bevonden om soldaat te worden. Maar veel verklede vrouwen slaagden erin om onopvallend op te gaan in de grote groep jongens die op elk schip, in elk legeronderdeel of in elke werkplaats gevonden kon worden. Zij konden zich waarschijnlijk tamelijk lang blijven uitgeven voor jongens van zo'n jaar of zestien. Maria van Antwerpen slaagde erin op haar achtentwintigste dienst te nemen als een jongen

van zestien en als een jongeman van drieëntwintig toen ze in werkelijkheid al tweeënveertig was.

Wij vonden weinig gegevens over hoe deze vrouwen de meer intieme lichamelijke problemen aanpakten. Onze bronnen geven geen enkele informatie over wat zij deden wanneer zij ongesteld waren en hoe ze hun menstruatie verborgen hielden. Dit moet in een volgepakt vooronder of in een drukbevolkte kazerne niet altijd eenvoudig zijn geweest. Bovendien kon niet alleen de aanwezigheid van vrouwelijke, maar zeker ook het ontbreken van mannelijke lichamelijke kenmerken tot problemen leiden. Nu kon men proberen om voortdurend zijn kleren aan te houden, maar zulk gedrag kon uiteindelijk ook de achterdocht wekken. Dit overkwam Maritgen Jans toen ze weigerde haar kleren uit te trekken in de brandende Afrikaanse zon: 'Altemet ging hij met de soldaten in het rivierke baden, doch alzo hij zeide niet te kunnen zwemmen, hield hij altijd zijn hemd en rokje aan ende liep niet verder dan tot zijn kuiten in 't water.' Het verslag vertelt verder: '[Hij] liet ook niet na om alle suspitie van haar persoon te ontgaan altemet [...] een mooie zwartinne te zien [en] ging ook wel bij haar in het heimelijk.' Dit was echter niet genoeg, want juist haar weigering om mee te doen aan openbare vrijpartijen wekte 'kwade suspitie [...] van iets te doen dat de eerbaarheid niet en betaamde'.

Een zeldzame verwijzing naar dit onderwerp is te vinden in het geval van Geertruida van den Heuvel. Zij had haar 'schaamdelen door een lederen riem met een koperen gesp bedekt', waardoor ze blijkbaar meer op een man leek. Zij was dan ook korporaal bij de schutterij aan het begin van de negentiende eeuw, in welke tijd de mannenmode extreem strakke broeken voorschreef. Er zijn aanwijzingen dat enkele vrouwen een soort kunstpenis droegen. De zaak van Catharina Lincken, een Duitse die in 1721 veroordeeld werd, geeft ons nog de meest gedetailleerde informatie over dit onderwerp. Zij wist zelfs in haar huwelijk de travestie vol te houden door gebruik te maken van een 'lederen, opgevuld mannelijk lid, waaraan een zak van varkensleer was vastgemaakt en twee opgevulde leren ballen, en die ze met een leren riem aan haar onderlijf had gebonden'.[23] Een Franse vrouw in mannenkleren die met een vrouw getrouwd was, had een 'ongeoorloofde uitvinding' vervaardigd met hetzelfde doel.[24] In een van de versies van het verhaal van de Engelse soldate Christian Davies wordt gewag gemaakt van een zilveren pijp, waardoor ze ook plaste. Opvallend detail is dat ze dat

instrument van een andere vrouwelijke soldaat zou hebben gekregen. De Italiaanse Catterina Vizzani, die zich had getransformeerd tot de jongeman Giovanni Bordoni had voor dit doel een 'lederen apparaat' dat ze tijdens haar ziekte onder haar kussen bewaarde. Na haar dood sneden de ziekenbroeders het meteen open omdat ze dachten dat er geld in zat, maar ze vonden slechts de oude lappen waarmee het was opgevuld.[25] Eenzelfde vinding wordt bezongen in een volkslied over een vrouwelijke voc-matroos:

Zij piste door een hoorn ras
Net of het een jongeman was.[26]

Maria van Antwerpen zinspeelt mogelijk op zo'n instrument in haar autobiografie. Soldaten sliepen met meerderen bijeen, vaak zelfs in één bed. Maria schrijft dat ze altijd bij een toegewezen bedgenoot vreesde voor toenaderingen, wat door de 'wulpsigheid en speelachtigen aard van verscheide jonge slaapkameraats' ook gebeurde. Ontdekking en, wat ze nog meer vreesde, ontering zouden dan vermoedelijk volgen. Zij hield in zulke situaties, zoals ze zegt, niet alleen haar broekje aan, maar zorgde ook voor 'zeker precautie, die de kuisheid mij niet kan doen zeggen'.

Hoe zagen de vrouwen eruit na hun transformatie tot man? De contemporaine afbeeldingen van verklede vrouwen geven daarvan geen betrouwbaar beeld. Het zijn meestal boekillustraties of prenten die gemaakt waren met het oog op de verkoop en de afgebeelde personen moesten dan duidelijk herkenbaar zijn als verklede vrouwen. In de literaire traditie gelden als man verklede vrouwen steevast als mooie en aantrekkelijke jongemannen die grote aantrekkingskracht uitoefenen op de vrouwen die ze ontmoeten. Voor zover bekend waren in werkelijkheid onze vrouwen als vrouw in de regel niet bijzonder charmant, maar als man werden ze meestal wel aantrekkelijk gevonden. Margareta Reymers werd door een tijdgenoot beschreven als 'groot en grof van leden en lengte, waardoor zij gemakkelijk in haar soldatenkleren voor een manspersoon kon doorgaan'. Van de WIC-soldate Maritgen Jans werd gezegd dat ze 'te schoon van tronie' was om een man te zijn. Maar toen ze na haar ontdekking opnieuw vrouwenkleren droeg, was het ''t gevoelen van velen [...] dat het manshabijt haar beter als het vrouwenkleed stond'. Maria van Antwerpen vertelt in haar memoires dat ze als vrouw 'buitengemeen kloek' was en dragondermanieren had. Maar

nadat ze zich als man verkleed in een spiegel had bekeken, kon ze tevreden constateren dat ze 'geen lelijke jongen' was. Ze beschrijft hoe ze in het leger promotie maakte door toedoen van een luitenant-generaal 'wijl hij in mijn vrijmoedige, rondborstige aard en fraaie gestalte behagen had geschept'. Iets dergelijks wordt ook beschreven in een ballade over Maria's leven:

Zij kwam als een perel
Voor de kapitein
Nooit schoner kerel
Dacht hem daar te zijn.

DE MANNENROL

Aangezien de kans op ontdekking altijd aanwezig was, moeten de vrouwen in mannenkleren onder voortdurende spanning hebben gestaan. We kunnen aannemen dat zij die er in slaagden om voor langere tijd hun mannenrol vol te houden, beschikten over goede zenuwen, enige intelligentie en niet in het minst acteertalent.

Het was geen geringe opgave om voortdurend en overtuigend voor man te spelen. Een verandering van sekse houdt immers veel meer in dan het aantrekken van mannenkleren en het verbergen van vrouwelijke uiterlijke kenmerken. Er zijn talloze andere verschillen tussen mannen en vrouwen, zoals in taalgebruik, mimiek, gebaren, houding en manier van lopen. De vrouwen kwamen in het algemeen wel uit dezelfde lagen van de bevolking als hun mannelijke collega's, maar ook binnen dezelfde groep bestaat er een groot verschil tussen vrouwen- en mannenwereld. Een passage in Maria van Antwerpens autobiografie duidt erop dat de mannelijke houding tegenover seksuele zaken, zeker binnen de mannenwereld van matrozen en soldaten, de verklede vrouwen rauw op het dak kan zijn gevallen. Maria schrijft dat het militaire leven haar volmaakt had geschenen 'indien de natuurlijke zedigheid aan onze kunne eigen bijwijlen door enige lelijke propoosten niet was gekwetst geworden: ik wierd er menigmaal door, inzonderheid in mijn eerste wachten, van mijn stuk gebracht'. Noodgedwongen, om niet op te vallen, paste ze zich aan aan die 'godslasteraars en schaamteloze praters'. Dat lukte haar aardig, omdat nu eenmaal 'gewoonte een tweede natuur is'.

Vanzelfsprekend werden Maria's vrome woorden over haar na-

tuurlijke vrouwelijke zedigheid geschreven op een moment dat een militaire rechtbank over haar travestie moest oordelen. Enige scepsis is hier dus wel op zijn plaats. Maria cultiveerde juist mannelijke trekken als pijproken en vissen, en speelde de mannenrol met plezier. Zelf noemt ze als haar enig overgebleven vrouwelijke eigenschap dat ze twistziek en opvliegend van aard was. Een twistziek karakter werd algemeen gezien als een typisch vrouwelijke ondeugd.[27] Dat ze snel ruzie maakte geeft ze overigens niet alleen zelf toe, maar blijkt ook uit haar verdere carrière en uit de inlichtingen die de schout van Amsterdam jaren later over haar inwon in de buurt waar ze woonde.

Wanneer een vrouw het fysiek inspannende werk van haar nieuwe beroep niet goed kon uitvoeren, liep ze gevaar dat haar vrouwelijke identiteit ontdekt werd. In het lied 'Daar was laatst een meisje loos' faalt de heldin in haar taak wanneer ze de zeilen met touwen aan de mast moet vastmaken.[28] In de praktijk viel dit mee: de paar gedocumenteerde getuigenissen van kapiteins over hun vrouwschappen zijn onverdeeld gunstig. 'Dat zij op tochten en wachten zich had gedragen vroom en eerlijk, zulks als een matroos schuldig was te doen,' meldde een schipper over zijn matroos Adriana La Noy.

Maritgen Jans had er als jong meisje moeite mee om aan de zware lichamelijke eisen van het soldatenbestaan te voldoen. Het hanteren van een musket viel haar te zwaar, waarop ze een lichter type geweer kreeg. Maar veel vrouwelijke soldaten gingen waarschijnlijk door voor jongens, niet voor mannen; en jongens kregen over het algemeen een uitrusting die was aangepast aan hun lichaamskracht. Ook de onder soldaten en matrozen onvermijdelijke schermutselingen brachten haar in moeilijkheden. Ze had echter een vaste kameraad, Gijsbert de Leeuw, met wie ze al in Holland was opgetrokken en met wie ze aangemonsterd had, die bij vechtpartijen de honneurs voor haar waarnam. Het systeem van een vaste kameraad was onder matrozen en soldaten overigens heel gebruikelijk, en daarbij nam de oudere of sterkere het op voor de jongere vriend. Ook hierdoor hoefde Maritgen niet op te vallen.

De kroniekschrijver van Maritgen Jans geeft veel details over haar leven als soldaat op een fort van de WIC aan de westkust van Afrika. Ze was, schrijft hij, vriendelijk en behulpzaam, goed in het verzorgen van zieken en vaardig met naald en draad. Deze eigenschappen werden om praktische redenen in deze mannengemeenschap wel gewaardeerd. Verder was ze zuinig en leergierig: ze had

met het kompas leren omgaan en nam tegen betaling roergangen van anderen waar. Ook was ze zo handig geweest om uit Holland een vaatje brandewijn mee te nemen, waarvan zij af en toe iemand trakteerde 'van dewelke hij wat leren konde of dat hij mocht verschoond worden als er iets boven zijn macht te doen was'. In het gedrag van Maritgen Jans ziet men duidelijk een vrouwelijk patroon. Maar hierbij moet wel aangetekend worden dat de kroniekschrijver deze kanten misschien juist benadrukte. Uiteindelijk werd Maritgen pas als vrouw ontdekt toen ze ernstig ziek werd en verpleegd – en verschoond – moest worden.

Soms lijkt het of de als man verklede vrouwen hun mannelijke optreden er dik bovenop legden. Dit zien we dikwijls bij de buitenlandsen. De Italiaanse Catterina Vizzani had eenmaal als man gekleed verschillende verhoudingen met andere vrouwen. Ze wekte naar buiten toe bovendien, net als Barbara Adriaens, de indruk een hoerenloper te zijn. Ze liet zich door een dokter medicijnen voorschrijven tegen geslachtsziekten om de indruk te wekken dat ze een 'woeste soldaat van Venus' was.[29] Zo staat het tenminste in haar biografie, en zo vinden we het als 'topos' in de travestieroman annex schelmenroman, zoals *De Kloekmoedige Land en Zee Heldin.*

DE ONTMASKERING

Hoewel als man verklede vrouwen telkens in situaties kwamen waarin ze het risico liepen hun ware identiteit te onthullen, wisten sommigen hun travestie vele jaren vol te houden. Van driekwart van onze vrouwen weten we ongeveer hoe lang ze hun verkleding volhielden. Van hen werd een kwart al heel snel ontdekt, binnen enkele dagen of zelfs uren. Een ander kwart hield het zo tussen een maand en een halfjaar vol. De helft leefde langer dan een halfjaar als man, en sommigen bleven zelfs meer dan tien jaar in hun rol, zoals Maria van Antwerpen (in totaal dertien jaar), Catharin Rosenbrock (twaalf jaar) of Isabella Clara Geelvinck (die vijf jaar bij de cavalerie diende en daarna meer dan tien jaar als legerkok en dienstknecht werkte). Ook kwam het voor dat vrouwen zich na hun ontmaskering en veroordeling nogmaals tot man transformeerden. Maria van Antwerpen kondigde in 1751 in haar autobiografie al aan dat ze nog eens wilde proberen dienst te nemen, welk voornemen ze elf jaar later ten uitvoer bracht. Ook Barbara Adriaens, die in 1632

in Amsterdam maar ternauwernood aan de doodstraf ontkwam, leefde enkele jaren later weer als man in Groningen. Maria van Spanje werd niet minder dan vijf keer ontmaskerd.

De meerderheid van de vrouwen op onze lijst is op een gegeven ogenblik tegen de lamp gelopen (waardoor wij hen op het spoor konden komen), maar het gebeurde ook dat ze op een gegeven moment zelf weer voor het vrouwenbestaan kozen. Velen die naar de Kaap of naar Indië voeren, waren mogelijk van plan om na de reis weer hun eigenlijke sekse aan te nemen. Ironisch genoeg was soms juist die tweede gedaanteverwisseling er de oorzaak van dat de travestie ontdekt werd. De Duitse reiziger Barchewitz reisde in 1722 op de voc-retourvloot uit Indië. Op deze schepen bevonden zich maar liefst zes vrouwen die als matroos de Oost hadden bereikt maar hun transformatie tot man blijkbaar niet onopvallend genoeg hadden volbracht, waarop de gouverneur-generaal hen weer had teruggezonden naar Holland.

Met ontdekking bedoelen we hier het zodanig bekend worden van de verkleding, dat ingrijpen van de omgeving onvermijdelijk was en aan het leven als man een onvrijwillig einde kwam. Het kwam immers voor dat een of meer vrienden of verwanten op de hoogte waren van de vermomming, maar dit betekende niet altijd publieke ontmaskering. Ten minste een van haar broers wist van Maria van Antwerpens leven als man. Geertruida van den Heuvel had dertig jaar lang in Amersfoort gewoond als gerespecteerd burger met een positie in de stadsmilitie. Na haar dood werd haar ware sekse ontdekt, maar de doodgravers wilden hier geen ruchtbaarheid aan geven en ze werd dus als man begraven. De erfgenamen waren echter ook van de travestie op de hoogte. Ze lieten het lijk weer opgraven, omdat ze wel van een tante, maar niet van een oom konden erven. Eenmaal vermoeden we dat een hele dorpsgemeenschap was ingewijd, namelijk in het geval van 'Aart den Broekman'. Pas een buitenstaander bracht de bal aan het rollen.

Wanneer iemand werd gearresteerd volgde vaak een nauwgezet onderzoek van persoon en leven van de arrestant. Verschillende van onze gevallen zijn ons bekend geworden doordat misdadigsters voor de rechtbank een verleden als man bekenden. Dit was het geval met Isabella Clara Geelvinck, die in 1673 in Utrecht veroordeeld werd wegens diefstal en brandstichting. Ze had ruim vijftien jaar lang als man geleefd, maar toen ze door diefstallen in moeilijkheden kwam, had ze zich weer in vrouwenkleren gestoken. Ook Trijn Jurriaens,

een legendarische oplichtster en bedriegster, werd in vrouwenkleren gearresteerd. Wanneer een als man verklede vrouw gearresteerd werd voor een vergrijp, kon contact met de justitie eveneens tot ontdekking leiden. Dit gebeurde vooral wanneer men veroordeeld werd tot een lijfstraf, zoals geseling van het bovenlijf. In meer dan één ballade over het onderwerp vindt de ontknoping op deze manier plaats. In het werkelijke leven kon het ook zo gaan. Eind 1747 werd te Alkmaar een man als vrouw ontmaskerd op het schavot, toen men haar ontkleedde voor een geseling. Zij bekende lange tijd als matroos te hebben gevaren.

Gebrek aan privacy, ziekte, bestraffing of eigen onoplettendheid en slordigheid brachten risico's met zich mee. Verraad van anderen was ook een reëel gevaar. Handlangers waren niet altijd te vertrouwen. De soldate Maria van der Gijsse werd geholpen door een vrouw die daarvoor ongetwijfeld een deel van het handgeld zal hebben gekregen. Deze vrouw kon haar mond niet houden en vertelde het verhaal aan een groepje soldaten in een herberg. Maria zou te herkennen zijn aan een wrat bij het oog, waarop de soldaten, nieuwsgierig geworden, onmiddellijk op zoek gingen en zo een vroegtijdig einde maakten aan Maria's militaire loopbaan. Lena Catharina Wasmoet werd verraden vlak nadat ze bij de werver haar handgeld had geïnd. Haar begeleidster en handlangster riep: 'Kijk, daar gaat een vrouw in manskleederen,' en dat was natuurlijk het einde van de maskerade. Lena had zelfs moeite zich uit de handen van de omstanders te redden. Haar optreden als man was vermoedelijk ook weinig overtuigend, want de bron vermeldt dat ze op dat moment dronken was.

Het systeem van een vaste kameraad bood de vrouwen hulp en steun, maar vergrootte ook de kans op ontdekking en verraad. Gijsbert de Leeuw was de vaste maat van Maritgen Jans. Nadat ze maandenlang samen hadden gereisd en geslapen, daagde bij Gijsbert het vermoeden dat zijn jonge vriend David Jans in werkelijkheid een meisje was. Midden op zee wist hij haar op een dag tot een bekentenis te dwingen. Hij dreigde de waarheid bekend te maken en David bood hem daarop vijftien gulden als zwijggeld. Gijsbert nam het geld aan maar probeerde David te chanteren tot seksueel contact. Zij weigerde zeer vastberaden en dreigde met zelfmoord. Maar na deze crisis werd hun vriendschap nog hechter en werden ze onafscheidelijk, schrijft haar biograaf. Gijsbert zweeg over Davids geheim.

Om onontdekt te blijven moest de vrouw voortdurend op haar qui-vive zijn, met name bij het wassen, omkleden en plassen. Dit werd moeilijk wanneer ze ziek werd of gewond raakte, wat voor een matroos in de tropen of voor een soldaat in oorlogstijd geen denkbeeldige risico's waren. Hoewel de hygiënische maatstaven van die tijd het ontkleden tot een minimum beperkten, brachten verpleging en geneeskundige behandeling de kans op ontdekking dichterbij. Maritgen Jans werd ontdekt toen ze na aankomst bij het WIC-fort aan de Afrikaanse Goudkust ziek werd en werd overgebracht naar de ziekenboeg. 'Door de langdurige ziekte wierd haar hemd vuil, waarom zij veel dagen leide om een schoon hemd over het hoofd te schieten, dat het niemand mocht merken, maar het wilde niet gelukken om de menigte van het volk ende dat men daar 's nachts licht brandde. Hij richtte hem 's nachts wel drie of vier maal op, als andere zieken verhalen, om het hemd over te brengen, maar het wilde om de zwakheid niet gelukken, altoos achterover vallende. Daags daarna een uur of twee voor de avond enige soldaten in de kamer komende om haar zieke maats te bezoeken, zagen dat "Davids" hemd te vuil was ende zeiden onbehoorlijk te zijn dat men hem zo zoude laten leggen, eisten van zijn kameraad een schoon hemd dat voor den dag gebracht wierd ende de ander uitgetrokken zijnde vertoonden haar hare borsten daarover ieder verwonderd stond vindende een jongedochter buiten alle gissinge in haar gezelschap. Haar staat alzo ontdekt zijnde viel zij in een flauwte [...].'

In *De Kloekmoedige Land en Zee Heldin* wordt verhaald hoe 'Hendrik van den Berg' in de strijd een wond had opgelopen aan haar achterste, maar er desondanks gedurende twee maanden verpleging in slaagde haar ware sekse verborgen te houden. Toen er echter koudvuur dreigde, haalde de heelmeester er een andere dokter bij om de wond uit te snijden. 'Te dien einde door de knechts gants ontbloot geworden zijnde, zag de gemelde meester wat ik tot dus lang verborgen gehouden had. Wat pokken is dit te zeggen, zei hij tegen den dokter, hier is een snee meer als we meenden te vinden. De knechts, die jonge melkmuilen waren, de neus op deze galm wat dichterbij stekende, begonnen zulk een geschater te maken, dat het huis daarvan weergalmde. Kortom, in een oogwenk was het onder alle de gekwetsten verspreid dat Hendrik van den Berg een vrouwspersoon was.'

Eigen leefruimte was in die tijd voor het gewone volk een ongekende luxe. Het dienstpersoneel sliep bij elkaar, vaak in één bed, en

niet zelden samen met de kinderen des huizes. Reizigers sliepen vaak samen in een bed wanneer ze in een herberg overnachtten.

Het vooronder van een schip was een bijzonder ongelukkige verblijfplaats voor iemand die zijn identiteit verborgen wilde houden, vooral wanneer hij ziek of dronken was. De enkele vrouwelijke matrozen van wie we weten hoe ze ontdekt zijn, waren meestal onvoldoende voorzichtig geweest. Anna Jans en Jannetje Pieters werden bespied door een bootsjongen. Annetje Barents sliep 's nachts bloot in haar kooi en werd zo gezien door de koksmaat. 'Claus Bernsen' werd zes weken na het vertrek naar de Oost ontmaskerd. Ze had met een stel maats zoveel brandewijn gedronken dat ze onvoorzichtig werd en ging plassen terwijl een bootsgezel vlak bij haar stond. Hij sloeg alarm, waarna de vrouwen van de predikant en de schipper, de enige vrouwen aan boord, erbij werden gehaald voor nadere inspectie. Weer anderen slaagden er niet in om zich te onttrekken aan de onder matrozen geliefde scheepsspelletjes, zoals die waarbij jonge matrozen bij het voor de eerste keer passeren van de evenaar zich allerlei ritueel gesol moesten laten welgevallen. Op deze manier werd 'Joonas Dirckse' ontdekt. Een groot risico nam een Engelse soldate in 1781: haar vrouwenkleren werden in haar scheepskist ontdekt.[30]

Er waren natuurlijk nog andere risico's: het was altijd mogelijk dat een verklede vrouw iemand tegen het lijf liep die haar nog uit haar vrouwentijd kende. Maria van Spanjen heeft zich vijf keer tot man getransformeerd, en van drie keer is bekend hoe ze ontdekt werd. Twee maal werd ze door oude kennissen herkend, de derde maal had ze de naam Claas van Vliet aangenomen en werd ze ontmaskerd door ene Hannes van Vliet. Misschien had deze Hannes geïnformeerd van welke tak van de familie zij was.

Zij die dood of gewond achterbleven op het slagveld, kregen al snel bezoek van menselijke aasgieren die hen van alles ontdeden wat verkoopbaar was – en alles was verkoopbaar in het pre-industriële tijdperk. Tot aan de negentiende eeuw werden op die manier overal in Europa na veldslagen vrouwen gevonden tussen de doden op het slagveld. Ook verschillende van onze vrouwen zijn zo ontdekt. Geertruida van den Heuvel was een van de vrouwen bij wie de lijkschouwing de waarheid aan het licht bracht. In 1743 ontstond er in Amsterdam enige opschudding toen een stalknecht met een vijftienjarige staat van dienst na zijn dood een vrouw bleek te zijn.

Misschien moeten wij ons niet zozeer verbazen over de ontdek-

kingen als wel over het feit dat het zoveel vrouwen lukte om onder zulke omstandigheden, met zo weinig privacy, voor zo lange tijd als man door het leven te gaan. Men waste zich weliswaar niet vaak en ontblootte niet gemakkelijk het lichaam, maar een betere verklaring voor het succes ligt in de zeer sterke scheiding der seksen in die tijd. Het was ondenkbaar dat een matroos, met een broek aan, een pijp tussen de tanden en met losvallend haar, iets anders zou kunnen zijn dan een man. Enkele malen waren het kinderen en niet volwassenen door wie verklede vrouwen werden ontdekt, zoals in het geval van Johanna Catharina van Cuijlenberg of, bij haar eerste ontdekking, Maria van Antwerpen.[31] Modern psychologisch onderzoek bevestigt dat kinderen – nog niet geconditioneerd door sociale conventies – minder gemakkelijk dan volwassenen om de tuin worden geleid door travestie.[32] Uit het verhaal over een Franse vrouwelijke matroos blijkt ook hoezeer 'man-en-vrouw' gezien wordt volgens een cultureel bepaald patroon. Deze vrouw had enkele maanden onontdekt tussen de manschappen van de ontdekkingsreiziger Bougainville geleefd, maar op Tahiti aangekomen wezen de inboorlingen haar onmiddellijk als vrouw aan. Zij trokken geen automatische conclusies bij het zien van broekspijpen en andere parafernalia van een Europees persoon van het mannelijk geslacht.[33]

Welke gevoelens de ontmaskering bij de vrouwen losmaakte, is zelden opgetekend. In 1765 pleegde een als man verklede vrouw in Amsterdam zelfmoord met een klein mesje nadat ze ontdekt en in hechtenis genomen was. Catharin Rosenbrock, die in Holland twaalf jaar had gediend als soldaat en matroos, keerde op haar tweeënveertigste terug naar haar geboorteplaats Hamburg. Haar moeder liet haar toen opsluiten in het spinhuis wegens haar 'übel Verhalten' en haar 'Verleuchnung ihres Weibliches Geschlechts'. Daarop probeerde Catharin zich van het leven te beroven. Alleen Maria van Antwerpen vertelt in haar autobiografie uitgebreid over de angst en ellende die zij doorstond toen ze de onthulling van haar ware identiteit onafwendbaar zag naderen:

'Op een namiddag dat de compagnie in 't afmarcheren naar de exercitieplaats, voor bij dat huis kwam, en wij op strenge bevelen altoos rechts moesten zien, kreeg een der dochters van dat huisgezin mij in het oog, en vlak in 't gezicht te zien, ik veranderde verscheide malen van couleur, 'tgeen haar zekerlijk meer in het vermoeden vestigde, dat ik Mie moest zijn. Zij wees mij met handen en voeten aan haar bijstaande gezelschap, invoege dat men blind had moeten

zijn, om niet te zien waar zij heen wilde. Ik meende van ontsteltenis te bezwijken, en de schrik had mij in alle de leden zodanig bevangen, dat ik tot deze uur nog niet weet, hoe ik de wapenoefening die namiddag heb goed gemaakt. Ik kon de droefheid, die op dat onverwacht voorval in mijn ziel huisvestte, zo niet verbergen, dat mijn vrouw op mijn thuiskomst zulks niet gewaar werd, mijn bedrukt gelaat en verslagen gedaante gaven dat genoegzaam te kennen. Daar waren geen liefkozingen, die zij niet in 't werk stelde om er de redenen van te doorgronden; en onder schijn van onpasselijkheid, die ik waarlijk gevoelde, leide ik mij te bedde, doch de innerlijke benauwdhedens hadde mijn hart te veel overstelpt om de geneugten van een zoete rust te konnen smaken. Uit vrees van mij meer verdacht te maken, en de twijfeling die men bereids over mijn persoon had opgevat te versterken, dorst ik mij niet lang ziek te houden, hoewel ik het nooit met meer oorzaak zoude geweest zijn. Ik bouwde mijn stellingen op de hoop, dat die bui nog wel over zou waaien, 't was er echter verre vandaan: want ik bespeurde zichtbaarlijk aan verscheidene onzer officieren, die mij op de straten en in de wapenoefening sterker als na gewoonte aankeken, dat de argwaan dagelijks en van hand tot hand toenam; ten allen tijden als mijn dienst vereiste, dat ik mij voor het kwartier van de kapitein begeven moest, vond ik de stoep van de koopman N. met zijn huisgezin, en een menigte officiers van ons en andere regimenten, bezet, dat gedurig met een uitschatering van lachen, op mijn voorbijgang ver-[ge]zeld was. [...]

Eindelijk kwam die verschrikkelijke tijd, die mij nooit uit geheugen zal gaan, het was op den Hemelvaartdag, den twintigste van den maand mei van dit lopende jaar 1751. De compagnie was die namiddag bestemd voor het kwartier van de kapitein te komen om de nieuwe afgemaakte montering te passen. Ik had mij altoos te veel van mijn plicht gekweten om daar in nalatig te zijn; schoon ik wel weet mij er nooit met trager schreden te hebben vervoegd. Men hield mij de laatste, en beval mij, naar ik de nieuwe montuur reeds aanhad, daar te blijven. Ik gehoorzaamde, want ik kon aan mijn hart wel voelen waar dat alles heen wilde, en om er dat zware pak afgelicht te zien, verlangde ik zelf dat de uitkomst nabij mocht zijn, wijl het toch niet anders wezen kon.'

Wat Maria hier beschrijft is niets meer of minder dan een zenuwinstorting. 'Melancholie' was het achttiende-eeuwse equivalent van

wat wij nu een depressie noemen. Het lijkt dat de angst die ze zo zorgvuldig had onderdrukt in de jaren dat ze als man leefde, nu plotseling naar boven kwam. We mogen de permanente stress waarin de verklede vrouwen leefden niet onderschatten. Het is zeker dat de vrouwen die koste wat het kost permanent als man door het leven wensten te gaan, als vrouw niet gelukkig waren; dit blijkt uit vele details. Maar het lijkt erop dat velen ook als man niet echt gelukkig werden.